

TÁRSADALMI SZELEKCIÓ ÉS ESÉLYEGYENLŐTLENSÉG

Ladányi János: *Rétegződés és szelekció a felsőoktatásban*
Educatio. 1994. 149 p.

Meglehetősen bátorságot igényel egy 1986-ban lezárt munka változatlan formában való kiadása manapság, amikor – mint a szerző fogalmaz – sokan a „régí szövegek” átírásán fáradoznak. A magyar könyvkiadás rejtelmek miatt sokéves késéssel történt megjelenése alkalmából újból elolvasva a már nyolc évvel korábban megismert anyagot, úgy vélem, hogy alapvető megállapításai ma is érvényesek, a tanulságok napjaink vitáiban is megszívlelendők. Bár az oktatási rendszer különböző (és egymással rövid távon többnyire ellentmondásban álló) funkciói közül korszakonként másra és másra kerülhet a hangsúly, illetve politikai szemléletmódtól és pozíciótól függően mást emelnek ki az egyes aktorok, a társadalmi esélykülönbségek csökkentésének igénye minden bizonnyal egyik alapvető paradigmája marad a témával foglalkozó szociológiai kutatásoknak.

A szerző, aki korábban több publikációban számolt be az iskolai szelekció témakörében végzett kutatásairól, most a felsőoktatást veszi górcső alá. Vizsgálódásának eredménye röviden abban összegezhető, hogy a társadalmi szelekció az oktatási rendszer minden szintjén érvényesül, de legerősebben az általános iskolában. Közben a társadalmi és politikai érdeklődés úgyszólván csak a felsőfokú intézményekbe való bejutás esélyegyenlőtlenségeire irányul, ebben a fázisban próbálnak különböző eszközökkel beavatkozni. Igencsak későn, akkor, amikor már aligha lehet korrigálni az általános és a középfokú oktatás során bekövetkezett kemény szelekciót. Általában nem is járnak tartós és lényeges eredménnyel ezek a beavatkozások, ami – többek között – arra utal, hogy a társadalmi folyamatok akkor is a maguk logikája szerint alakulnak, ha adminisztratív vagy „finomabb” módszerekkel befolyásolni akarják azokat.

A kutatás időhorizontja az 1945–1980-as időszak. A szerző röviden áttekinti az intézményrendszerben ezalatt bekövetkezett változásokat. A felsőoktatásban tanulók létszáma jelentősen növekedett, de döntően nem az egyetemi, hanem a főiskolai létszám, továbbá főleg az esti és levelező – nem a nappali – tagozatra járóké. (A recensens itt megjegyzi, hogy hasonló folyamatok játszódtak le Nyugat-Európa legtöbb országában. A hatvanas évek elején, a baby-boom nemzedék előre várható ostromára felkészülendő, először az egyetemi férőhelyeket növelték, valóságos egyetemalapítási hullámot lehetett tapasztalni. Az évtized végétől azonban a fejlesztések súlypontja áttevődött a főiskolákra és más rövidebb képzési idejű formákra, részben a 68-as események által kiváltott politikai sokk következtében, részben abból a megfontolásból, hogy a költségvetés a megnövekedett létszámú hallgatók számára csak a rövidebb idejű és olcsóbb oktatást tudja finanszírozni. A felsőokta-

tás tehát ott is megkettőződött, csak hogy a miénknél jóval nagyobb együttes beke-
rülési arány mellett. Ugyancsak elterjedt a munka melletti, ún. part time képzés,
amely azonban oktatási koncepciója, felvételi mechanizmusa tekintetében több lé-
nyeges ponton eltér a nálunk meghonosodott esti, illetve levelező formától.)

Az empirikus munka alapsokaságát az 1945 után a közgazdasági és műszaki
felsőoktatási intézmények első szemeszterére beiratkozott hallgatók képezik. Mivel
ez a két tanulmányi ág a hallgatók mintegy 40 százalékát teszi ki, az itt feltárt össze-
függések legfontosabb vonásaikban valószínűleg érvényesek a teljes felsőoktatásra.
A törzskönyvek alapján rétegezett mintába került hallgatók személyi anyagai alapján
adatlapot töltöttek ki az egyetem, illetve főiskola előtti és alatti iskolai pályafutásuk-
ról, valamint a szülők foglalkozásáról. A viszonylag nagy mintán végzett adatgyűjté-
sen alapuló vizsgálat, amelynek során egy-egy alanyról kisszámú információt vettek
fel, majd azt igen sokrétűen elemezték, kimutatta, hogy egyértelmű társadalmi sze-
lekció érvényesül elsősorban a felsőoktatás két típusa és a tagozatok szerint. Az
egyetemekre belépők magasabb társadalmi státusú családokból kerülnek ki, mint a
főiskolákra felvettek, továbbá a nappali, esti és levelező tagozat sorrend egyben a
szülői társadalmi státus csökkenő sorrendjét jeleníti meg. Egy-egy felsőoktatási in-
tézményen belül a karok és szakok is jól felismerhető hierarchiát mutatnak: a maga-
sabb presztízsű vagy nyelvi, matematikai többletteljesítményt feltételező szakokon a
belépő hallgatók rendre viszonylag magasabb státusú családból származnak. To-
vább árnyalják a képet a területi különbségek. Magasabb presztízsű karok és sza-
kok – azonos tanulmányi ágon belül – inkább a fővárosban vannak, amelyek
nehezebben érhetők el a vidéki lakosok számára. (Ennek a szelekcióegyüttesnek
lényeges befolyása van a diplomázás utáni pályafutásra. A nyolcvanas évek elején –
Ladányi János kutatásával lényegében egy időben – a mérnök és közgazdász dip-
lomások körében végzett pályáivizsgálatok eredményeiből tudjuk, hogy bár a sza-
kok nem determinálják függvényszerűen a munkahelyi karriert – különösen nem a
közgazdasági végzettségűeknél, ahol munkajogi értelemben sem szigorú az erre
vonatkozó szabályozás –, az elit szakokon végzettek nagyobb eséllyel helyezkednek
el olyan intézményeknél, ahol a magas szakmai színvonalat képviselő munka hosz-
szú távon viszonylag magas keresettel és egyéb anyagi és más előnyökkel párosul.)

Különösen kiemelendőnek tartom az időbeli változásokkal kapcsolatos gondolat-
sort, fejezetet. A vizsgált időszak politikai, gazdasági szempontból nem tekinthető
egységesnek, az alkorszakok hatása megjelenik a felsőoktatás világában is. Igen
tanulságos annak bemutatása, hogyan változott az esti és a levelező tagozat szere-
pe. A felnőttoktatás céljára kialakított tagozatok fokozatosan veszítették el eredeti
funkciójukat, és részben a viszonylag magas státusú fővárosi, illetve nagyvárosi csa-
ládból származó, de kevésbé motivált fiatalok pótlólagos bekerülési útjává váltak
(esti tagozat), vagy pedig a szakmai középiskolában érettségizett, viszonylag ala-
acsony státusú családból származó vidékiek „könnyebb ágává” (levelező tagozat).

Maga az alapkérdés, a származási kategóriák definiálása is többször változott.
Figyelemre méltó a különböző időpontokban erre vonatkozóan megfogalmazott hi-

vatalos utasítások bemutatása. Az időbeli változások tendenciájával kapcsolatos a könyv talán legfontosabb megállapítása, amely szerint a közhiedelemmel ellentétben a származás szerinti megoszlás előírásának 1962-es megszüntetése után nem csökkent a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a felsőoktatásban. Ezt részben a beiskolázási keretek növekedése tette lehetővé, részben pedig a „felvételi vizsgán megfelelt, de nem a feltétlenül felvételre kerülő sávban” a fizikai dolgozók gyermekeinek preferálása. Mindez nem jelenti a társadalmi szelekció erejének csökkenését, hiszen a súlypontja a már említett módon a főiskola-egyetem, tagozat, szak dimenziójára tevődött át.

A szerző a nagyvárosi szegregáció jelenségekörének elismert kutatója.

Úgy látszik, „nem tudta megállni” – és a könyv olvasója örülhet ennek –, hogy bár csak a függelékben, de bevonja elemzésébe ezt a szempontot is. A budapesti egyetemekre és főiskolákra felvett Budapesten lakó hallgatók lakóhelyének fővároson belüli elhelyezkedését vizsgálva kimutatja, hogy jellegzetesen elkülönülnek egymástól az egyetemisták és főiskolások, valamint a különböző státusú egyetemek és főiskolák hallgatóinak lakóhelyei, ami új oldalról világít rá a társadalmi jellegű különbségek térbeli megjelenésének finom részleteire. Végül Budapest térképére rávetíti az egyetemre és a főiskolára járók mellett az oktatási rendszer másik szélső pontját képviselő kisegítő iskolában tanulók lakóhelyét. Ezek egymás komplementereiként jelennek meg, szellemesen ábrázolva a társadalmi szelekció átütő erejét.

A kézirat nyomdába adásakor, 1993 nyarán a szerző utószót írt „Iskola, tudás és értelmiség a változó stratifikációs térben” címmel, összefoglalva aktuális gondolatait az 1989–1990-es fordulat utáni történetekről. Itt a dolog természeténél fogva nincs meg az a történelmi távlat és empirikus bázis, amely a higgadt elemzéshez szükséges, az 1993 nyara óta bekövetkezett további változások pedig újabb kihívásokkal szolgáltak az elméleti gondolkodás és a társadalompolitikai gyakorlat számára egyaránt. Mindenesetre időtállóan tűnik a szerzőnek az a megállapítása, amelyet a bourdieu-i stratifikációs elmélet „klasszifikációs harcokra” vonatkozó tételének továbbgondolása kapcsán tesz. Eszerint az átmeneti időszakban a klasszifikációs küzdelmek nem csak a bourdieu-i értelemben vett különböző tőketípusok által meghatározott térben folynak, hanem „magának a stratifikációs térnek a definiálásáért, esetleg új tőketípusoknak a bevezetéséért, az egyes tőketípusok újradefiniálásáért is kielezett harc folyik”.

Az utószó kiter néhány – a felsőoktatást érintő – gyakorlati kérdésre is. A kibontakozás útját a felsőoktatási keretszámok növelésében, a szigorúan standardizált külön felvételi vizsgák rendszerének feloldásában, majd a felsőoktatási intézményben folytatott tanulmányok eredményei alapján történő szelekcióban (praktikusan a nagyobb lemorzsolódásban) látja. A világviszonylatban bevett gyakorlat példájára hivatkozik a szerző. Itt szükségesnek látok egy pontosítást, illetve árnyaltabb megfogalmazást. A fejlett európai országok egymástól is meglehetősen különböző felsőoktatási rendszereiben annyi közösnek mondható, hogy meglehetősen nehéz az egyetemekre, főiskolákra bejutni, az utóbbi években az állami intézményeknél a leg-

több szakon különböző létszámkorlátozásokat vezettek be. Általában nincs központilag szervezett felvételi vizsga, hanem a középiskolai (sokszor nagyon magas!) tanulmányi eredmény a belépési kritérium, amelyet a magasabb presztízsű szakoknál kiegészít a felvételi beszélgetés. Igen erős előzetes szelekcióról van tehát szó. A tanulmányok során általában nincs tömeges – a nem kielégítő teljesítményből adódó – lemorzsolódás, illetve a hazainál rugalmasabb oktatási rend lehetővé teszi a valamilyen ok miatt abbahagyott tanulmányok későbbi folytatását, tehát nem is készíthető végérvényes „lemorzsolódási statisztika”. A kohorszönkénti 30 százalékos körüli beiskolázási arány és a viszonylag szerényebb egyetemi–főiskolai végzési arány közötti eltérés jórészt abból adódik, hogy a felsőoktatási statisztikában szereplők jelentős része nem egyetemi–főiskolai végzettséget szerez, hanem valamilyen post-secondary képzésben vesz részt, amely esetleg szakképesítést ad. Ők nem lemorzsolódók a nálunk használt értelemben, hanem olyanok, akik esetleg nem is szándékoztak egyetemi–főiskolai fokozathoz jutni, vagy pedig menet közben tettek le erről a szándékukról (tanulmányi, anyagi, családi okból), és megelégedtek az alacsonyabb szintű végzettséggel. A magyar felsőoktatás számára véleményem szerint ebből az a tanulság vonható le, hogy a nagyobb beiskolázási aránnyal párhuzamosan rugalmasabbá, átjárhatóbbá kell tenni a rendszert, ki kell alakítani a post-secondary forma széles választékát. A miénknél sokkal gazdagabb országok sem engedhetik meg maguknak, hogy tömegek számára biztosítsák a 4–5 éves felsőfokú oktatást, de azt sem, hogy a sok menet közbeni lemorzsolódással elpocsékolják az oktatásba addig befektetett pénzt, és sok frusztrált fiatalt produkáljanak. Illúzióink persze ne legyenek. Az ilyen több szintű felsőoktatási rendszerben „természetesen” tovább él, esetleg más formában jelenik meg a társadalmi szelekció. A felsőoktatási hierarchia alján, a fokozatot nem adó képzésben nyilvánvalóan felülreprezentáltak az alacsonyabb státusú környezetből származók, a másik végpont, a PhD fokozat pedig ebből a szempontból is az elitképzés szerepét tölti be. De legalább többen léphetnek be a felsőoktatásba egy-egy évfáratból, és elvileg van lehetőségük a szintek közötti átjárásra, amely körülmény önmagában is csökkenti valamelyest az esélykülönbségeket, és növelheti a rátermettség, a teljesítmény szerepét a szelekcióban.